

Ю. О. Пуголовок

ПІВДЕННИЙ РУБІЖ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто пам'ятки літописних сіверян, що розташовані в середній та нижній течіях річок Псла та Ворскли. На підставі археологічних матеріалів окреслено їх територіальну структуру. Окрім цього уточнено південні межі поширення роменської культури.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, раннє середньовіччя, роменська культура, сіверяни, Русь.

У другій половині IX — X ст. сіверянське населення продовжило освоєння корінних берегів у середній та нижній течіях річок Псла та Ворскли. З'являються городища роменської культури у с. Глинське (Ляскоронський 1907, с. 180—182; Ляпушкін 1961, с. 249, № 235), м. Полтаві (Ляпушкін 1949, с. 58—75; 1951, с. 33—40), с. Старих Санжарах (кол. Решетняки) (Ляскоронський 1907, с. 188—189; Ляпушкін 1961, с. 305—306), смт Нових Санжарах (?) (Бовкун, Суховська 1991, с. 89, рис. 1: 1) с. Кунцево (Луцкевич 1948, с. 170; Мироненко 1998, с. 67) на Ворсклі, могильник та городище у с. Броварки (Хвойка 1904, с. 40—48; Макаренко 1917, с. 2; Ляпушкін 1961, с. 247, № 231) та поселення біля сс. Книшівка (Ляпушкін 1961, с. 261, № 248), Сари (Ляскоронський 1907, с. 165; Ляпушкін 1961, с. 307, рис. 150), Балаклія і Остап'є (Ляскоронський 1907, с. 162; Гавриленко, Супруненко 2001, с. 88) по Пслу.

Пам'ятки роменського часу розташовувалися скупченнями в меридіональному напрямку, що обумовлено в першу чергу геологічною будовою долин рік, на відміну від Посейм'я де панувало широтне поширення поселень (Кашкин, Узянов 1992, с. 176). У верхній та середній течіях Псла та Ворскли для кожного такого

скупчення характерна наявність у городища з великим курганним некрополем із кількох сот і навіть тисяч курганів (Шинаков 1991, с. 82), поперечна довжина кожного масиву становила 10—15 км. Указані поселення тяжіли до темно-сірих та сірих лісових ґрунтів які були найпридатніші для сільськогосподарського інвентарю роменської культури, що чітко простежується на матеріалах Посейм'я та верхів'їв Псла та Ворскли (Кашкин, Узянов 1989, с. 67; 1992, с. 176). Хоча ще І. І. Ляпушкін та В. Й. Довженко відмітили використання рал для обробітку «важких» ґрунтів старопашотних та цілинних чорноземів зі стійким трав'янистим покривом (Приймак 1990, с. 71). Навколо городищ існувала територія, де розміщувалися відкриті поселення, вздовж терас Псла та Ворскли та навіть, в окремих випадках, на лівому березі р. Ворскла. Прикладом такого освоєння на Пслі є відомий у науковій літературі Горнальський археологічний комплекс, де в окрузі ранньоміського центру потрапило близько 12 відкритих поселень (Кашкин, Узянов 1994, с. 18), а також Глинський археологічний комплекс на Ворсклі (Кулатова та ін. 1998, с. 91; Гавриленко 1997b, арк. 23, рис. 24; Мироненко 2003, арк. 8—9).

Під час вивчення найбільш густо заселеного регіону роменської культури Посейм'я О. В. Куза та О. О. Узянов відмітили райони найбільшого скупчення пам'яток, що науковій літературі дістали назву — мінімальні зони концентрації пам'яток (МЗКП). Вони являли собою «мікрорегіони» та «гнізда», які складалися з городищ та селищ, що примикали до нього та 5—12 навколишніх невеликих відкритих поселень хуторського характеру. Такі гнізда розмежовувалися рельєфом місцевості (балки, урвища, заболочені ділянки заплави). Ділянка

не заселеного простору була 3—5 км між поселеннями та 5—7, 7—9 км між городищами (Енуков 2005, с. 92).

У сучасній науковій літературі є доволі усталеною точка зору про те, що носії роменської культури обирали для розселення ділянки, що панували над навколишньою територією та максимально використовували природні умови для їх захисту. З цього і випливала характеристика роменських поселень як городищ (Макаренко 1925, с. 5; Ляпушкин 1961, с. 218; Сухобоков 1975, с. 57—59; 1992, с. 38). Проте, із зростанням джерельної бази, спостерігається певна зміна поглядів. Так, нині дослідниками роменської культури відзначається переваження відкритих селищ над городищами (Григорьев 2000, с. 54; Енуков 2005, с. 85—91). Хоча таке співвідношення між поселеннями фіксується значно північніше — в Посеймі, де їх кількість перевищує 250 одиниць (Енуков 2005 с. 85). У зоні розселення південно-східної групи сіверян спостерігається дещо інша ситуація (Приймак 1999). За наявними на сьогодні археологічними джерелами, в межах розселення зазначеної групи сіверян, такого переважання відкритих селищ над городищами не існує. Поблизу практично кожного укріплення роменської культури знаходиться лише одне селище, хоча в деяких випадках їх взагалі не зафіксовано (Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 38, карта 15.1). Можливо, що таке розміщення пам'яток є специфічною рисою цієї території, так би мовити, певною формою пристосування сіверянської людності до життя на кордоні із Диким полем. Зауважимо, що в басейні Сіверського Дінця, на кордоні із Хазарським каганатом, також ще невідомі відкриті селища, а провідним типом поселень є саме укріплення — городища (Колода 2005, рис. 1). Так чи інакше, а все ж поки що немає однозначної відповіді на це питання. Вірогідно, її поява — справа майбутнього комплексного дослідження, із врахуванням специфіки розселення носіїв роменської культури, а також особливостей розвитку окремих територій Сіверської землі. Але варто відмітити, що на сьогоднішній день, на території південно-східних сіверян поступово виявляються відкриті селища (хутори?). Мова йде про пункти Сені 2 (Юренко 1978, с. 7), Глинське 4 (Шерстюк 2007), Велика Рублівка I (повідомлення А. В. Гейка).

О. Є. Шинаков виділяє за течією Ворскли — Глинськ, Лтава (сучасне м. Полтава), як одинокі роменські пам'ятки, на Пслі — Броварківське «гніздо» у складі городищ у сс. Броварки, Кам'яне. На думку дослідника система розташування давньоруських пам'яток на Ворсклі найближче до роменської чим на Пслі (Шинаков 1991, с. 83—84, рис. 1). На сьогодні можемо доповнити наявність, ще кількох городищ у Броварківському «гнізді» біля в сс. Книшівка (Ляпушкин 1961, с. 260—261) та Сари (Ля-

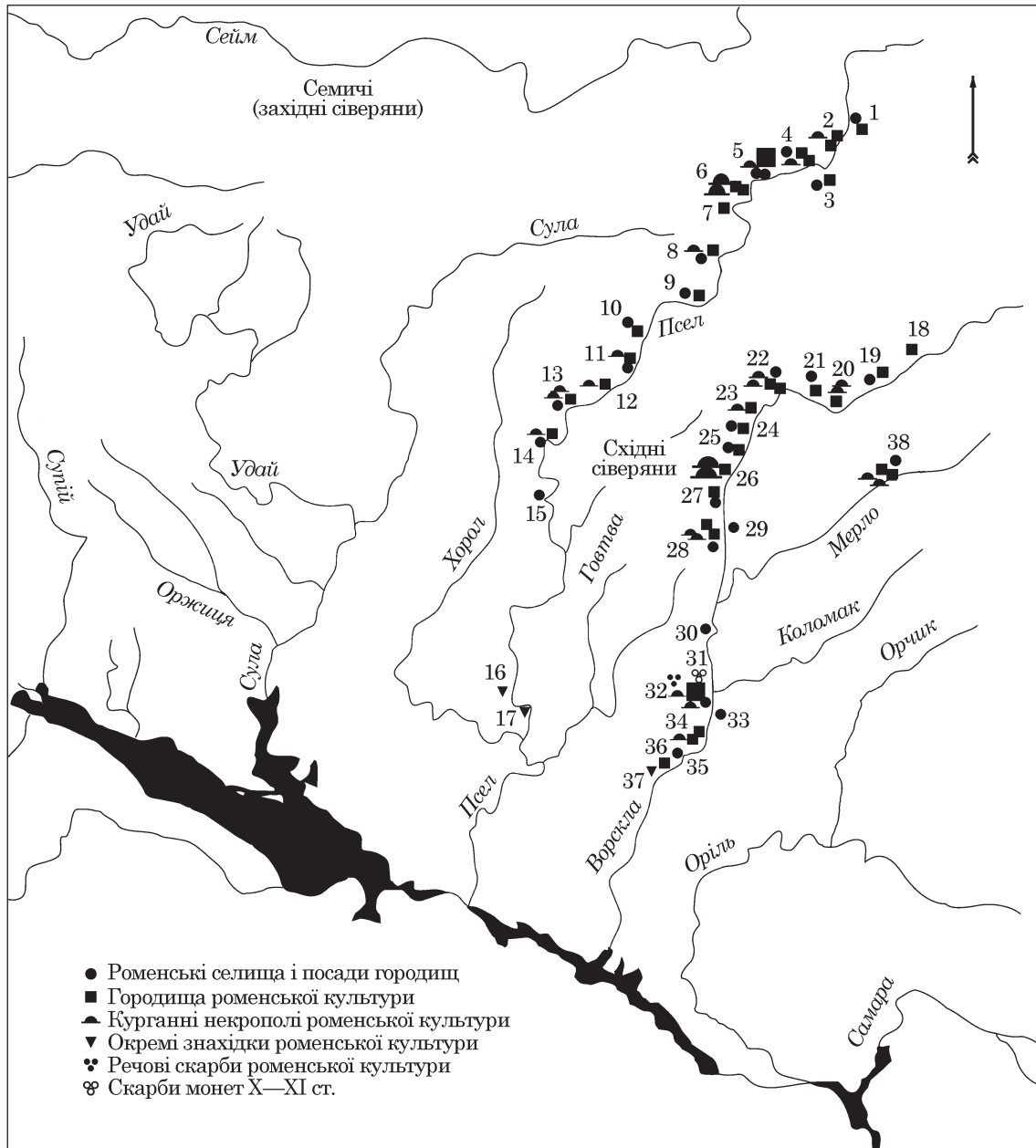
пушкин 1961, с. 307), де відомі знахідки як роменської археологічної культури так і давньоруського часу.

Дослідженнями двох останніх десятиліть ХХ ст. стало можливим окреслити Полтавську групу роменських пам'яток по Ворсклі у складі: городища, значного за площею посаду у Полтаві, двох городищ у Старих Санжарах (кол. Решетняках), можливо, у Нових Санжарах, на що вказують знахідки роменського посуду; на Пслі — на широті Полтавської групи пам'яток — у сс. Остап'є та Балаклія О.Б.Супруненко були виявлені роменські матеріали, які поки умовно пов'язуються з існуючими городищами (Приймак 1999а, с. 14), і, можливо, є Нижньополіською групою пам'яток роменської культури.

Нижче подано коротку характеристику роменських пам'яток регіону. Почнемо з Поворскля. Найвище за течією ріки розташована група городищ та поселень поблизу сс. Зарічне, Стара Іваніка, с. Чернечина (колишній Охтирський монастир), Журавне Сумської обл., Глинське та кол. хут. Сені, поблизу Опішного Полтавської обл.

Правий берег р.Ворскла — високий, а лівий — пологий, вказана закономірність поширюється аж до Кобеляк де берега річки однакової висоти. Ширина річковою долини становить у с. Скельки Охтирського р-ну Сумської обл. — 5 км, а в м. Кобеляки та с. Правобережні Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтавської обл. — 10 км. Ліва сторона берега складена алювіальними наносами річного піску. Ці піски набувають великого поширення нижче від с. Гавронці Диканського р-ну Полтавської обл. Найбільші площі сипучих наливних пісків на лівому березі розташовані навпроти гирл рр. Коломак та Тагамлик (ліві притоки р.Ворскли), очевидно ці піски винесені цими притоками в долину р. Ворскли (Гуров 1888, с. 181—184).

Ворскла вище с. Зарічного тече майже в широтному напрямку з невеликим відхиленням по вісі з північного сходу на південний захід і лише коло с. Зарічне Охтирського р-ну Сумської обл. робить коліно і змінює напрямок течії з широтного на меридіальний. На виступі обмеженому долинами рік Ворскла та Боромля (права притока р. Ворскла — ліва притока р. Дніпро) високому березі Ворскли розкинувся Заріченський археологічний комплекс. Наступна пам'ятка роменсько-давньоруського періоду розташована коло с. Стара Іванівка Охтирського р-ну Сумської обл., нижче за течією близько 7 км. По середині цієї відстані коло с. Соснівка Охтирського р-ну Сумської обл. проходить значна балка, що врізається у корінний берег на 4—5 км і витягнута по вісі північний захід — південний схід. Вказана балка слугує природною межею Заріченського археологічного комплексу. На вказаному відрізку корін-

Пам'ятки роменської культури: 1 — Плехове; 2 — Горналь; 3 — Вел. Рибиця; 4 — Мотриця; 5 — Битиця; 6 — Зелений Гай; 7 — Тополі (Суми); 8 — Шпилівка; 9 — Ворожба; 10 — Пристайлове (Новотроїцьке); 11 — Кам'яне; 12 — Книшівка; 13 — Броварки; 14 — Сари; 15 — Рашівка; 16 — Балаклія; 17 — Остап'є; 18 — Хотмизьк; 19 — Попівка; 20 — Ніцаха; 21 — Кам'янка; 22 — Зарічне; 23 — Стара Іванівка; 24 — Охтирка (Чернеччина); 25—26 — Журавне; 27 — Куземир; 28—29 — Глинське; 30 — Михайлівка (Брусія); 31—32 — Полтава Іванова та Інститутська Гори; 33 — Лукищина; 34 — Старі Санжари; 35 — Кунцеве; 36 — Нові Санжари; 37 — Підгора; 38 — Городне (топографічна основа за: Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 38, карта 15.1)

ний берег річки розташований паралельно річищу і порізаний ярами та невеликими балками. Заплавна долина досить болотиста з численними рукавами стариць.

Городище поблизу с. Стара Іванівка розташоване на виступі правого високого утвореного гирлом р. Олешня (права притока р. Ворскла — ліва притока р. Дніпро), яка саме тут впадає до р. Ворскла. Наступна пам'ятка знаходиться на території колишнього Охтирського монастиря в с. Чернеччина, на 5 км нижче по течії річки.

Корінний берег проходить паралельно Ворсклі, порізаний яругами та незначними балками, заплава — не досить сильно заболочена.

В околицях м. Охтирка, біля північно-східної околиці с. Чернеччина Охтирського р-ну Сумської обл., знаходиться городище. Воно розташоване на відрозі корінного берега стірлоподібної у плані форми і вклинюється у заплаву на 1,0—1,5 км, навпроти мосту на лівий берег. Нижче по течії корінний берег дещо відступає від русла ріки на 0,5 км. Поряд у за-

плавів виявлені селища роменської культури та давньоруського періоду, що пов'язані з округою вище зазначеного городища.

За 7 км нижче за течією річки знаходиться наступний археологічний комплекс у с. Журавне Охтирського р-ну Сумської обл., що є центральним у групі за своєю значимістю, розташований на мисоподібному виступі корінного берега, що сильно вдається у заплаву річки. Наступне городище розташоване у с. Куземен Охтирського р-ну Сумської обл., що знаходиться нижче по течії на 10—12 км. Такий великий розрив між городищами можна пояснити особливостями рельєфу. Берег Ворскли на всій протяжності більш-менш рівний не досить сильно порізаний ярами та балками. Якщо брати середню відстань між городищами то пам'ятка повинна розташовуватись коло с. Скелька Охтирського р-ну Сумської обл., але берег річки досить уривчастий і близько підходить до річища. За розвідковими обстеженнями тут лише виявлені пізньосередньовічні матеріали. У козацьку добу тут розташовувався монастир. Лише мисоподібний виступ на північ від с. Куземен, що носить власну назву Замок, де Ворскла робить невелике колінце стало оптимальним місцем де було влаштоване роменсько-давньоруське городище. Дане городище розташоване на одній з найвищих точок навколишньої місцевості з абсолютною позначкою 193 м (вище рівня моря), останні коливаються в межах 169—180 м.

Наступний пункт, що заслуговує нашої уваги, розташований нижче по течії за 7 км дещо випадає із загальної характеристики поселень бо на ньому були виявлені лише давньоруські матеріали — це Східне укріплення Більського городища скіфської доби, яке розташоване поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. Корінний берег річища тут впритул і проходить з півночі на південь.

Глинський археологічний комплекс розташований нижче по течії від Східного укріплення за 7—8 км, а відстань між Глинськом та Куземинським городищем складає 15 км. Перед с. Глинське Зінківського р-ну Полтавської обл. Ворскла дещо відступає від корінного берега, утворюючи кілька стариць. Вказана долина річки опинилась в орбіті господарських інтересів мешканців Глинського городища, про що вказує виявлення поселення на дюнному підвищенні заплавної долини — Глинське 4, з виразними роменськими матеріалами. Корінний берег саме тут утворив досить прекрасні мисоподібні виступи тераси, де сіверянами і були влаштовані укріплення. Нижче по течії за кілька кілометрів можемо говорити про існування ще одного багатопарового поселення з матеріалами роменської культури та давньоруського часу у кол. хут. Сені, поблизу Опішнянського городища (Сухобоков, Юренко 1996, с. 142).

Підсумовуючи вище наведене можна сказати, що відстань між городищами становила в середньому 7 км, відступ від цього принципу як бачимо було у двох випадках між Журавненським та Куземинським, Куземенським та Глинським городищами. Вказаний розрив можемо пояснити природним характером корінного берега і неможливістю облаштування городища де інде. Цікавим фактом є існування давньоруського поселення на Східному укріпленні Більського городища, можливо частину території Східного укріплення могли використовувати і в роменський час. Більське городище посідало стратегічне положення в системі сучасних шляхів з Північного Причорномор'я у лісостеп в ранньому залізному віці. Ця система майже не зазнала змін і у середньовіччя. Певні риси подібності наділені обороні системи роменських і особливо давньоруських городищ, хоча відмінні структури господарювання, соціально-економічних відносин, демографічний потенціал призвели до неспівпадання більшої частини оборонних пунктів (Приймак 1996, с. 165—166).

Існування такого значного «гнізда» пам'яток роменської культури у Середній та Верхній течії Ворскли у кількості 6 городищ, являло собою не лише об'єднання малого племені, а й мало велике торгівельне значення: контролювало торгівельний шлях на Саркел — Білу Вежу й Тмутарокань (Журавне) (Приймак, Пряднева 2002, с. 109). На що вказують курганні поховання в Журавнинському та Глинському археологічному комплексах. Вказана ділянка репрезентує об'єднання малого племені, що склалося у другій половині X ст.

Наступна група пам'яток роменсько-давньоруського періоду розміщена нижче за 50 км. Ворскла на цьому проміжку протікає з Півночі на Південь, корінний правий берег досить близько підходить до річища, берег досить сильно порізаний ярами та балками, прикладом може слугувати місцевість коло сс. Чернечий Яр, Михайлівка, Стасі Диканського р-ну, Петрівка Полтавського р-ну Полтавської обл. Приблизно по середині цього відрізка було виявлене давньоруське городище в ур. Брусія с. Михайлівка Диканського р-ну Полтавської обл., з незначними матеріалами роменської культури. Ймовірно, за все воно виконувало сторожові функції на вказаній ділянці р. Ворскла у пізньороменський час (Коваленко, Кулатова, Мироненко, Супруненко 1999, с. 41—43).

Перша пам'ятка Нижньоворсклянського скупчення роменських старожитностей — Полтавське городище. Воно зараз розташоване у центральній частині міста (Соборна площа, м. Полтава). Укріплене поселення розташовувалося на мису корінного берега, що утворює трикутноподібний виступ в сторону заплави Ворскли, неподалік від місця впадіння р. Коломак в Ворсклу (ліва притока Ворскли — ліва

притока р. Дніпро). Наступний археологічний комплекс у складі двох городищ розташоване нижче по течії за 16—18 км, поблизу с. Старі Санжари (Решетняки) Новосанжарського р-ну Полтавської обл., досить відомий у науковій літературі. На вказаному відрізку р. Ворскла зразу після Полтави річка протікає з півночі на південь, паралельно річищу проходить корінний берег. Коло с. Буланове Полтавського р-ну Полтавської обл., річка утворює коліно після якого напрям течії зміщується в напрямку на південний захід.

Нижче Старих Санжар нашарування роменської культури зустрінуто у с. Кунцево Новосанжарського р-ну Полтавської обл., що розташоване за 12 км нижче за течією ручки. Річка досить близько підходить до корінного берега. Коло шлюзу у Кунцево існує незначний виступ корінного берега де розміщується на одній із терас поселення слов'янського часу.

Наступне городище у смт Нові Санжари Новосанжарського р-ну Полтавської обл. в ур. Мажари розташоване за 5 км нижче від Кунцівського поселення, на максимальному підвищенні позначене на карті з абсолютною позначкою 131 м. Вказаний пункт поки що є найпівденнішою пам'яткою роменської культури.

Полтавське скупчення поселень роменського періоду у складі трьох городищ та поселення свідчить про існування на вказаній території одного з малих племен, що входило до складу східного угруповання сіверян. Цікавою рисою вказаного угруповання є збільшення відстані між городищами, що можна пояснити специфічним розташуванням на кордоні зі Степом. Одною з головних ролей вказаного племінного угруповання було підтримування торговельних стосунків з Хозарським каганатом.

Закінчивши побіжний огляд розміщення пам'яток роменської археологічної культури на Ворсклі перейдемо до характеристики розташування роменських поселень на Пселі. Річка Псел на всьому відрізку від с. Кам'яне до її гирла протікає по вісі північний схід — південний захід. Особливістю вказаної річки є те, що починаючи від с. Ковалівки і аж до Ярьєок Шишицького р-ну Полтавської обл., річище підходить впритул до лівого берега, зумовлюючи його підвищення і створює виняткову ситуацію коли лівий берег вище правого. Лише біля с. Устивиці Великобагачанського р-ну Полтавської обл. вона знову наближається до правого корінного берега. Але, незважаючи на це, до Великої Багачки правий та лівий берег зберігають однакову висоту.

Перша група роменсько-давньоруських пам'яток розташовані поблизу сс. Кам'яне Сумської, Книшівка, Броварки, Сари, Рашівка Полтавської обл. Археологічний комплекс коло с. Кам'яне Лебединського р-ну Сумської обл. розташований на виступі корінного правого берега, що утворений р. Псел та безіменним

струмком, який протікає з півночі на південь по балці. Нижче по течії за 12 км у с. Книшівка Гадяцького р-ну Полтавської обл. розташоване городище слов'янського періоду. Річка тут також робить невелике але помітне колінце. Берег на вказаному відрізку рівний без великих ярів та балок. Нижче Книшівки за 5 км розташований наступний археологічний комплекс у с. Броварки Гадяцького р-ну Полтавської обл. Вказаний комплекс розмістився на мисовидному виступі утвореного Псом та його правою притокою р. Грунь. У с. Сари Гадяцького р-ну Полтавської обл. знаходиться наступне городище, що нижче від Броварківського на 14 км по напрямку течії річки.

Тут саме слід спинитися на одному факті: географічний документ XVI ст. «Книга Большого Чертежа» згадує «городище Гадское (Гацкое), а Гадичья тожъ» (Сербин 1950, с. 109, 186), яке за своєю назвою звучне до сучасного м. Гадяч. Це і дало підставу ототожнити ці дві назви (Супруненко 1994, с. 136—137; 2007, с. 10—11), а також висловити припущення на існування на території міста давньоруського городища (Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 136, карта), хоча археологічних підтверджень існування тут давньоруського городища поки, що немає.

Нижче по течії від с. Сари, за 7—8 км у с. Рашівка Гадяцького р-ну Полтавської обл. розташоване поселення волинцевської культури та роменського періоду, яке на сьогодні є останнім у вказаній групі.

Наступна група городищ розташована з розривом більше в 60 км нижче по течії у сс. Балаклія та Остап'є Великобагачанського р-ну Полтавської обл. Такий розрив можна пояснити характером річкової долини, на всій вказаній відстані лівий берег вищий правого, або зберігає однакову з ним висоту, а заплава на долині Псла досить болотиста. Перше городище (?) коло с. Балаклії розташоване на мисовидному виступі корінного берега р. Псел. Друге городище роменської культури з матеріалами давньоруського часу знаходиться 6—7 км нижче по течії в с. Остап'є Великобагачанського р-ну Полтавської обл. в ур. Старе. Воно розташоване на мисоподібному виступі плато корінного правого берега, утвореного вигином річища і являється, на сьогодні, найпівденнішим пунктом де зустрінуті матеріалами роменської культури та давньоруського часу на Пселі.

Найбільшою правою притокою р. Псел — Хорол. Річка Хорол бере свій початок коло с. Семенівка Гадяцького р-ну Полтавської обл. і протікає паралельно Пселу, з півночі на південь, до с. Заїчинці Семенівського р-ну Полтавської обл., потім круто повертає на південний схід і у с. Попівка Хорольського р-ну Полтавської обл. впадає до р. Псел. Правий та лівий берега річки від верхів'я до с. Березова Лука Гадяцького

р-ну Полтавської обл. мають однакову висоту, а від неї до с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл. правий берег крутий і вище лівого. На відрізку між Миргородом до Заїченцями Хорол протікає в розширеній болотистій долині з низькими берегами однакової висоти. Від Заїченців долина річки, ще більше розширюється, стає більш болотистою, але береги досить круті (сс. Біляки, Радаліка Семенівського р-ну Полтавської обл.). Взагалі річка частіше наближується до правого корінного берега який і підмиває (Гуров 1888, с. 287). Аллювіальна долина Хоролу вузька до Миргорода, але нижче вона розширюється і річище розчиняється серед численних боліт. Характерною особливістю вказаної річної долини залягання торфу на всій протяжності. У верхній течії річки на території Гадяцького та Миргородського районів в долину річки спускаються ліси, в південній частині в межах Семенівського та Хоролського районів набули поширення ландшафти степового характеру (Гуров 1888, с. 288).

Хоча маємо відомості про наявні окремі знахідки киево-руського часу на семи пунктах по р. Хорол (Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 136, карта), але вони не відображені ні в науковій літературі, ні в наукових звітах. Отже, на сьогодні відоме лише одне городище давньоруського часу (м. Хорол) і жодного поселення роменської культури. Вірогідно, що саме вказана річка, враховуючи її слабку вивченість в археологічному плані, стане найперспективнішою у світлі виявлення пам'яток слов'янського часу.

Відмінною рисою «скупчень» роменських пам'яток у пониззі Ворсклинсько-Псільському межиріччя є відсутність великих курганних некрополів, що характерно для середніх та верхніх течій вказаних річок. Останній великий курганний некрополь знаходиться на Пслі — поблизу с. Броварки (можливо у с. Сари), на Ворсклі — с. Глинське (Кулатова та ін. 1998, с. 91; Золотницька, Супруненко 1999, с. 188—189). Таку відмінність у роменських пам'ятках на верхній та середній течії між нижньою частиною рр. Ворскли та Псла, можна пояснити слабким освоєнням навколишньої території, що знаходилася на кордоні зі Степом. І вказані поселення існували в якості з'єднуючого ланцюга між степом та Сіверською землею (Григорьев 2000, с. 201).

Отже, підсумовуючи розміщення роменських старожитностей у середній та нижній течії рр. Псел та Ворскла можна уточнити проходження південного кордону їх поширення, який класично проводять по лінії с. Старі Санжари, на Ворсклі — с. Сари на Пслі — м. Лубни в Посуллі (Ляпушкін 1961, с. 215—216; Сухобоков 1975, с. 6), але за останніми даними він проходить дещо південніше — на Ворсклі це смт Нові Санжари, на Пслі — с. Остап'є, на Сулі — с. Лукім'я (Приймак 1999а, с. 14).

ЛІТЕРАТУРА

- Білоусько, О. А., Супруненко, О. Б., Мироненко, К. М. 2004. *Середньовічна історія Полтавщини (V— I половина XVI століття): Підручник для 7 класу загальноосвітньої школи*. Полтава: Оріяна.
- Бовкун, І. В., Сухвоська, І. В. 1991. Давньоруське городище в Нових Санжарах. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Пам'ятки археології Полтавщини*. Полтава: ПКМ, с. 89-93.
- Гавриленко, І. М. 1997. *Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зінківській райони Полтавської області 1996 р.* Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 155.
- Гавриленко, І. М., Супруненко, О. Б. 2001. До археологічної карти басейну Нижнього Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 85-92.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К⁰. Труды Тульской археологической экспедиции, 2.
- Гуров, А. В. 1888. *Геологическое описание Полтавской губернии: Отчет Полтавскому губернскому земству*. Харьков: тип. М. Ф. Зильберберга.
- Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Юриковичей*. Курск: Учитель. Курский край: научно-популярная серия в 20 т., 3.
- Золотницька, Т. М., Супруненко, О. Б. 1999. Глинський курганний некрополь. *Полтавський археологічний збірник — 1999: до 1100-ліття м. Полтави за археологічними дослідженнями*, с. 188-211.
- Кашкин, А. В., Узьянов А. А. 1989. Северо-восточный рубеж Посеймья. В: *Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции*. Сумы: Сумской краеведческий музей, с. 66-67.
- Кашкин, А. В., Узьянов, А. А. 1992. Физико-географическая основа формирования микрорегионов археологической культуры в Русской лесостепи. В: *Теория и методика исследований археологических памятников Лесостепной зоны: тезисы докладов научной конференции*. Липецк: ЛГПИ, с. 177-178.
- Кашкин, А. В., Узьянов, А. А. 1994. Об одном «несостоявшемся городе» на верхнем Псле. В: *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: Матеріали наукової конференції присвяченої 900-річчю Вир*. Суми, с. 16-18.
- Коваленко, О. В., Кулатова, І. М., Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. 1999. Нове городище давньоруської доби у Середньому Подніпров'ї. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 41-43.
- Колода, В. В. 2005. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 72-81.
- Кулатова, І. М., Гейко, А. В., Золотницька Т. М., Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. 1998. Дослідження Глинського археологічного комплексу. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 91-92.
- Луцкевич, І. 1948. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області. *Археологія*, 2, с. 164-178.
- Ляпушкін, І. І. 1949. Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 58-75.
- Ляпушкін, І. І. 1951. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них. *Советская археология*, XV, с. 17-43.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 104.

Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII Археологического съезда*, I, с. 158-198.

Макаренко, Н. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений)*. Полтава: ПУАК.

Макаренко, М. О. 1925. *Городище «Монастирище»*. Київ: Держвидав України. Науковий збірник Історичної секції ВУАН, 19.

Мироненко, К. М. 1998. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 66-70.

Мироненко, К. М. 2003. *Звіт про археологічні розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі у 1998 р.* Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 360.

Приймак, В. В. 1990. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Чернигов, 26—28 сентября 1988 г. Киев: Наукова думка, с. 69-72.

Приймак, В. В. 1996. Окремі аспекти історії Північного Сходу Дніпровського Лівобережжя (I тис. до н. е. — поч. II тис. н. е.) В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 164-171.

Приймак, В. В. 1999. Регіональні особливості роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 11-19.

Приймак, В. В., Поряднева, В. О. 2002. Населені пункти на шляху з Чернігова до Білої Вежі й Тмуторакані. *Археологія*, 3, с. 108-114.

Сербин, К. Н. (ред.). 1950. *Книга Большому Чертежу*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Супруненко, О. 1994. Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI—XVII ст. *Козацькі старожитності Полтавщини*, 2, с. 133-141.

Супруненко, О. Б. 2007. *З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис*. Київ; Полтава: Гротеск; Археологія.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 138-145.

Хвойка, В. В. 1904. Раскопка могильника при с. Броварки, Гадячского уезда Полтавской губернии. *Труды Московского археологического общества*, XX, 2, с. 40-48.

Шерстюк, В. В. 2007. *Дослідження різночасового поселення Глинськ 4 у Середньому Поворсклі*. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 13-31.

Шинаков, Е. А. 1991. «Восточные территории» Древней Руси в конце X — начале XIII вв. В: Ар-

хеология славянского Юго-Востока: Материалы к межвузовской научной конференции. Воронеж: ВПИ, с. 82-93.

Юренко, С. П. 1978. *Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году*. Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 63.

REFERENCES

Bilousko, O. A., Suprunenko, O. B., Myronenko, K. M. 2004. *Serednovichna istoriia Poltavshchyny (V — I polovyna XVI stolittia): Pidruchnyk dlia 7 klasu zahalnoosvitnoi shkoly*. Poltava: Oriiana.

Bovkun, I. V., Sukhvoska, I. V. 1991. Davnoruske horodyshche v Novykh Sanzharakh. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Pamiatky arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava: PKM, s. 89-93.

Havrylenko, I. M. 1997. *Zvit pro rozvidky pamiatok arkheolohii v okruzi Bil'skoho horodyshcha v zaplavi r. Vorskly, Kotelevskiy i Zinkivskiy raiony Poltavskoi oblasti 1996 r.* Naukovyi arkhiv TsODPA, f. e., spr. 155.

Havrylenko, I. M., Suprunenko, O. B. 2001. Do arkheolohichnoi karty baseinu Nyzhnoho Psla. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 85-92.

Grigoryev, A. V. 2000. *Severianskaya zemlya v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i K^o. Trudy Tulskey arkheologicheskoy ekspiditsii, 2.

Gurov, A. V. 1888. *Geologicheskoye opisaniye Poltavskoy gubernii: Otchet Poltavskomu gubernskomu zemstvu*. Kharkov: tip. M. F. Zilberberga.

Enukov, V. V. 2005. *Slavyane do Ryurikovichyey*. Kursk: Uchitel. Kurskiy kray: nauchno-populyarnaya seriya v 20 t., 3.

Zolotnytska, T. M., Suprunenko, O. B. 1999. Hlynskiy kurhanny nekropol. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk — 1999: do 1100-littia m. Poltavy za arkheolohichnymy doslidzhenniamy*, s. 188-211.

Kashkin, A. V., Uzyanov, A. A. 1989. Severo-vostochnyy rubezh Poseymia. In: *Problemy arkheologii Sumshchiny. Tezisy dokladov oblasnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Sumy: Sumskoy krayevedcheskiy muzey, s. 66-67.

Kashkin, A. V., Uzyanov, A. A. 1992. Fiziko-geograficheskaya osnova formirovaniya mikroregionov arkheologicheskoy kultury v Russkoy lesostepi. In: *Teoriya i metodika issledovaniy arkheologicheskikh pamyatnikov Lesostepoy zony: tezisy dokladov nauchnoi konferentsii*. Lipetsk: LGPI, s. 177-178.

Kashkin, A. V., Uzyanov, A. A. 1994. Ob odnom «nesostoyavshemsya gorode» na verkhnem Psle. In: *Problemy rannoslovianskoi i davnoruskoi arkheolohii Poseim'ia: Materialy nauchnoi konferentsii prysviachenoj 900-richchiu Vyr*. Sumy, s. 16-18.

Kovalenko, O. V., Kulatova, I. M., Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. 1999. Nove horodyshche davnoruskoi doby u Serednomu Podniprovi. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 41-43.

Koloda, V. V. 2005. Sloviانو-khazarski vidnosyny kriz pryzmu novykh arkheolohichnykh danykh z baseinu Siverskoho Dintsia. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 72-81.

Kulatova, I. M., Heiko, A. V., Zolotnytska, T. M., Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. 1998. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 91-92.

Lutskevych, I. 1948. Materialy do karty poshyrennia pam'iatok kultury poliv pokhovan na terytorii Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 2, s. 164-178.

Liapushkin, I. I. 1949. Staroslovianske poselennia VIII—XIII st. na terytorii m. Poltavy (za materialamy polovykh rozshukiv 1940, 1945 i 1946 r.). *Arkheolohichni pamiatky URSR*, I, s. 58-75.

Lyapushkin, I. I. 1951. Itogi polevykh izyskaniy 1945 g. v bassejne r. Vorskly i nekotoryye vyvody iz nikh. *Sovetskaya arkheologiya*, XV, s. 17-43.

Lyapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoye Lesostepnoye Levoberezhye v epokhu zheleza*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 104.

Yu. O. Puholovok

SOUTHERN BORDER OF THE ROMNY CULTURE

The article deals with the monuments of the chronicles Siverians, located in the middle and lower reaches of the Psel and Vorskla rivers. On the basis of archaeological materials, their territorial structure is outlined. In modern scientific literature, there is a fairly established view that the carriers of the Romny culture were chosen to resettle the area that dominated the surrounding and used as much as possible the natural conditions for their protection. From this, the characteristic of the Romny settlements as a hillfort was followed. However, with the growth of the source base, there is a certain change in the views. So, now researchers of the Romny culture noted the predominance of open settlements over the hillforts.

But it is fixed much in Poseymya. According to available archaeological sources, in the south-eastern borders of the Siverians, such predominance of open settlements over the hillforts does not exist. In the vicinity of almost fortification of the Romny culture there is only one settlement, although in some cases they are not recorded at all. It is possible that such placement of monuments is a specific feature of this territory, so to speak, a certain form of adaptation of the Siverian population to life on the steppe border. Note that in the Siversky Donets basin, on the border with the Khazar Kaganate, there are still unknown open settlements, and the most important type of settlements is the fortification itself — the hillfort. Thus, in the southern Siverian borders four groups of monuments are allocated. There are Zhurvanska and Poltava groups of monuments are located on Vorskla; on Psel — Kamenska and Nizhnio-Pisilska. In this regard, the southern boundaries of the spread of the Romny culture pass through the New Sanzhary — Ostapie — Lukymya.

Keywords: Dnieper's Left Bank, Early Middle Age, Romny culture, Siverians, Rus.

Одержано 16.02.2018

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович, кандидат історичних наук науковий співробітник Інститут керамології — відділення Інститут народознавства НАН України Партизанська, 102, Опішня, Полтавська область, 38164, Україна, yuriy.puholovok@gmail.com

PUHOLOVOK Yuriy O., Candidate of Sciences in History (PhD) researcher The Ceramology Institute — the branch of the Ethnology Institute of the NAS of Ukraine 102 Str, Partyzanska, Opishnya, Poltava region, 38164, Ukraine, yuriy.puholovok@gmail.com.

Lyaskoronskiy, V. G. 1907. Gorodishcha. kurgany i dlinnyye (zmiyevyye) valy po techeniyu rr. Psla i Vorskly. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda*, I, s. 158-198.

Makarenko, N. 1917. *Gorodishcha i kurgany Poltavskoy gubernii: (Sbornik topograficheskikh svedeniy)*. Poltava: PUAk.

Makarenko, M. O. 1925. *Horodyshe «Monastyryshche»*. Kyiv: Derzhvydav Ukrainy. Naukovyi zbirnyk Istorychnoi sektsii VUAN, 19.

Myronenko, K. M. 1998. Davnoruski poselennia Nyzhnogo Povorskliia. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 66-70.

Myronenko, K. M. 2003. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v pivdennii okruzi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshecha ta na Nyzhnomu Psli u 1998 r.* Naukovyi arkhiv TsODPA, f. e., spr. 360.

Pryimak, V. V. 1990. Orudiya obrabotki pochvy naseleniya Dneprovskogo Levoberezhzia VIII—X vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Yuzhnoy Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.»*. Chernigov, 26—28 sentyabrya 1988 g. Kiev: Naukova dumka, s. 69-72.

Pryimak, V. V. 1996. Okremi aspekty istorii Pivnichnogo Skhodu Dniprovskogo Livoberezhzhia (I tys. do n. e. — poch. II tys. n. e.). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshe v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 164-171.

Pryimak, V. V. 1999. Rehionalni osblyvosti romenskoj kultury. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 11-19.

Pryimak, V. V., Poriadneva, V. O. 2002. Naseleni punkty na shliakhu z Chernihova do Biloi Vezhi y Tmutorokani. *Arkheolohiia*, 3, s. 108-114.

Serbin, K. N. (ed.). 1950. *Kniga Bolshomu Chertezhu*. Moskva; Leningard: AN SSSR.

Suprunenko, O. 1994. Pamiatky arkheolohii Poltavshchyny u dzhelakh XVI—XVII st. *Kozatski starozhytnosti Poltavshchyny*, 2, s. 133-141.

Suprunenko, O. B. 2007. *Z istorii arkheolohichnykh doslidzhen na Poltavshchyni: Korotkyi narys*. Kyiv; Poltava: Hrotesk; Arkheolohiia.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slavyane Dneprovskogo Levoberezhzia (romenskaya kultura i eye predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 1968—1989 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. Slo'iano-davnoruski pamiatky v okolytsiakh Bilskoho arkheolohichnogo kompleksu skifskoi doby. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshe v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 138-145.

Khvoyka, V. V. 1904. Raskopka mogilnika pri s. Brovarki, Gadyachskogo uyezda Poltavskoy gubernii. *Trudy Moskovskogo akheologicheskogo obshchestva*, XX, 2, s. 40-48.

Sherstiuk, V. V. 2007. Doslidzhennia riznochasovoho poselennia Hlynsk 4 u Serednomu Povorsklii. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 13-31.

Shinakov, E. A. 1991. «Vostochnyye territorii» Drevney Rusi v kontse X — nachale XIII vv. In: *Arkheologiya slavyanskogo Yugo-Vostoka: Materialy k mezhvuzovskoy nauchnoy konferentsii*. Voronezh: VPI, s. 82-93.

Yurenko, S. P. 1978. *Otchet o rabote razvedgruppy Levoberezhnogo Slavyano-Russkogo otryada Srednedneprovskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii IA AN USSR v 1977 godu*. Naukovyi arkhiv TsODPA, f. e., spr. 63.